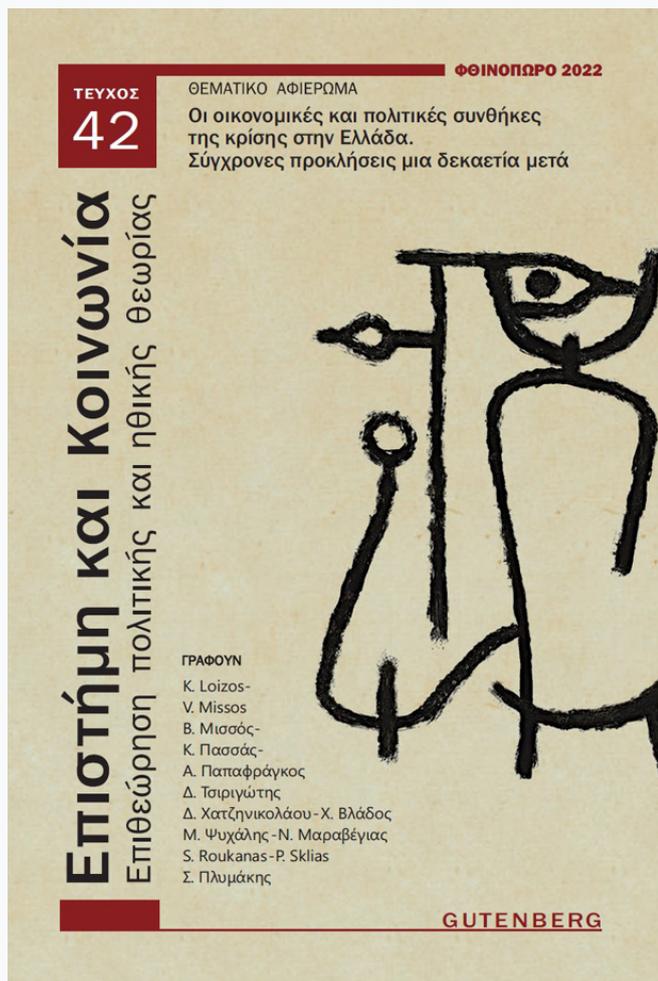

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 42 (2022)

Οι οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της κρίσης στην Ελλάδα. Σύγχρονες προκλήσεις μια δεκαετία μετά

Από το κράτος του δήμου στο πελατειακό κράτος. Μια πολιτική ερμηνεία του ελληνικού ζητήματος κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, 2010-2020

Dionysios Tsirigotis

Copyright © 2022, Dionysios Tsirigotis

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Tsirigotis, D. (2022). Από το κράτος του δήμου στο πελατειακό κράτος. Μια πολιτική ερμηνεία του ελληνικού ζητήματος κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, 2010-2020. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 42, 90–118. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/view/29495>

Διονύσιος Τσιριγώτης*

ΑΠΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ
ΣΤΟ ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΟ ΚΡΑΤΟΣ.
ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ, 2010-2020

Εισαγωγή

Η ΔΕΚΑΕΤΗΣ ελληνική κρίση χρέους με τις συμπαρομαρτούσες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις δεν μπορεί παρά να εγείρει ευρύτερα ερωτήματα αναφορικά με τα αίτια-αιτιατά της (Maris, Sklias & Maravegias 2022). Αναμφίλεκτα η οικονομική ανάλυση του ελληνικού ζητήματος δεν αποδίδει πλήρως το γεγονός ότι η Ελλάδα εισήλθε για δεύτερη φορά σε καθεστώς οικονομικού ελέγχου, μετά το τέλος του πρώτου διεθνούς οικονομικού ελέγχου της περιόδου 1898-1978 (Τότσικας 2015). Οι διάδοχες ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου 2010-2018, για την αποφυγή της οικονομικής χρεωκοπίας της χώρας, επικαλούμενες την προάσπιση του συμφέροντος επιβίωσης, θα συνάψουν τρία προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής ή Μνημόνια Συνεννόησης (ΜΣ) με τους διεθνείς δανειστές το 2010, το 2012 και το 2015 (Maris & Flouros 2022, Sklias & Maris 2013).

---

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πειραιά <dsirigo@unipi.gr>

Απόρροια της εξέλιξης αυτής ήταν η απώλεια μέρους της εσωτερικής κυριαρχίας, ενόσω η διαδικασία διαμόρφωσης-εφαρμογής της εσωτερικής πολιτικής και η διαδικασία λήψης αποφάσεων μεταβιβάζονται κατά μείζονα βαθμό από την εκλεγμένη ελληνική κυβέρνηση και την ελληνική Βουλή στους εκπροσώπους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, την επονομαζόμενη Τρόικα.¹ Αναλυτικότερα η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση στο σύνολο του δυτικού κόσμου κατέδειξε πέρα από τις δημοσιονομικές μοχλεύσεις το δημοκρατικό έλλειμμα (Fishman 2016: 303-305, Sotiropoulos 2018: 8) και την έλλειψη εμπιστοσύνης στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, όπως αποτυπώνονται στο υψηλό ποσοστό αποχής από τις εθνικές εκλογές της περιόδου 2015-2019 (*To Βήμα Online* 2019, *in.gr* 2012, *HuffPostGreece* 2015). Η αντιπροσώπευση ως πολιτικό καθεστώς για το σύνολο των δυτικών κοινωνιών χαρακτηρίζεται από ισχνή πολιτική συμμετοχή και τη διεύρυνση των ανισοτήτων εισοδήματος και πλούτου (Piketty 2014, Sotiropoulos 2018: 8).

Πραγματολογικά μιλώντας οι διάδοχες ελληνικές κυβερνήσεις υπό την πίεση των διεθνών δανειστών για την εφαρμογή των μνημονιακών συμβάσεων λιτότητας και αναδιάρθρωσης του δημοσίου χρέους θα παρακάμψουν τα αντιπροσωπευτικά θεσμικά όργανα, συμπεριλαμβανομένων της Βουλής και των εταιρικών διαύλων διαβούλευσης μεταξύ εκπρόσωπων της κυβέρνησης, επιχειρήσεων, εργασίας και κοινωνικών εταίρων. Μια σειρά θεμάτων υποχρεωτικής κοινωνικής διαβούλευσης, όπως οι πολιτικές για τα εισοδήματα και τις συντάξεις, καθορίστηκαν από τα τρία Μνημόνια Συνεννόησης μεταξύ των ελληνικών κυβερνήσεων και των εκπροσώπων των διεθνών δανειστών. Περαιτέρω, από το 2010 και μεταγενέστερα, ως απόρροια της οικονομικής κρίσης, οι σχέσεις κοινωνίας-πολιτικής, η λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος, η πολιτική διαδικασία λήψης

---

1. Για το ζήτημα της άσκησης εθνικής κυριαρχίας μέσα στην Ευρωζώνη, βλ. Maris 2020, Maris & Sklias 2020 και Maris & Manoli 2022.

αποφάσεων και γενικότερα η άσκηση της πολιτικής εξουσίας χαρακτηρίζονται από έλλειμμα δημοκρατικής νομιμοποίησης.

Υπό το πρίσμα της ανωτέρω περιγραφής, στις γραμμές που ακολουθούν θα αναλύσουμε την ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης, καθότι οι μακροχρόνιες διαθρωπτικές αδυναμίες της, όπως η έλλειψη οικονομικής ανταγωνιστικότητας και η δημοσιονομική κακοδιαχείριση, δεν συνιστούν τις γενεσιουργές αιτίες της συγκαιρινής κρίσης, αλλά τα αιτιατά του τρόπου συγκρότησης/πολιτικής λειτουργίας του ελληνικού κράτους.

Κατά τούτο η ερμηνεία της ελληνικής περίπτωσης δύναται να εξετασθεί μέσα από την ιστορική διαχρονία καταδεικνύοντας την προσδιοριστική μεταβλητή που αναδεικνύεται σε διαρκή σταθερά και αέναο πρόβλημα του ενδοκρατικού κοινωνικοπολιτικού συστήματος. Πρόκειται για την απουσία μιας συγκροτημένης πρότασης εσωτερικής-εξωτερικής πολιτικής για την πλήρωση των στοιχειωδών αναγκών της ελλαδικής κοινωνίας και του εξωελλαδικού έθνους, απότοκο της ιδιοποίησης της κρατικής δομής από τα κόμματα εξουσίας.

Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής το ερευνητικό μας ερώτημα συνίσταται στη διερεύνηση της στρατηγικής των πελατειακών σχέσεων ως ανεξάρτητη μεταβλητή του πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού γινομένου της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, μέσα από την περιπτωσιολογική ανάλυση της συγκαιρινής πολιτικοκοινωνικής-οικονομικής κρίσης από τις διάδοχες ελληνικές κυβερνήσεις.

Κατά πρώτον θα οριοθετήσουμε την έννοια-λειτουργία των πελατειακών σχέσεων στο ενδοκρατικό πολιτικό σύστημα. Εν συνέχεια θα προχωρήσουμε στον θεωρητικό προβληματισμό γύρω από το προκείμενο για την εξαγωγή κεντρικών υποθέσεων εργασίας. Συνακόλουθα διερευνούμε τα αίτια ανάπτυξης των πελατειακών σχέσεων σε μηχανισμούς εφαρμογής δημόσιας πολιτικής για να καταλήξουμε στην περιπτωσιολογική ανάλυση του ελληνικού κράτους.

Έννοια και λειτουργία των πελατειακών σχέσεων

Οι πελατειακές σχέσεις αποκρυσταλλώνονται σ' ένα σύνθετο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό φαινόμενο που αναφέρεται από τις απαρχές της οργάνωσης των ατόμων σε συλλογικές οντότητες και εισάγεται ως ερευνητικό αντικείμενο της κοινωνικής ανθρωπολογίας με τις πρώτες συστηματικές προσεγγίσεις για την εξέταση του τρόπου λειτουργίας των διαπεριφερειακών ή διαφυλετικών σχέσεων μεταξύ των αρχηγών των φυλών και των υπηκόων τους στις μικρές αγροτικές κοινότητες (Carney 1989: 43, Graziano 1976). Δύνανται να ορισθούν ως μια ειδική, δυαδική, ανταλλακτική σχέση μεταξύ ατόμων διαφορετικής θέσης, ισχύος και κύρους, με αντικειμενικό στόχο τη διανομή ωφελημάτων από τους πολιτικούς παράγοντες (προστάτες) στους πολιτικούς τους υποστηρικτές (πελάτες) για τη διασφάλιση της κοινωνικοπολιτικής τους υποστήριξης (Lemarchand & Legg 1972: 151, Stokes 2007: 605, Trantidis 2016: 1461).

Αναδιφώντας στη σχετική βιβλιογραφία παρατηρούμε τρεις θεμελιώδεις τύπους πολιτικής πατρωνίας (Eisenstadt & Roniger 1984: 243-4):

- α) την παραδοσιακή πελατειακή σχέση
- β) την κομματικά διευθυνόμενη πατρωνία, και
- γ) την κρατική-γραφειοκρατική πατρωνία.

Η παραδοσιακή πελατειακή σχέση αναπτύσσεται σε διαπροσωπικό επίπεδο, ως μια συναινετική συμφωνία για ανταλλαγή παροχών-υπηρεσιών μεταξύ του προστάτη, ενός ατόμου υψηλότερης κοινωνικοοικονομικής κατάστασης, και του πελάτη, ενός ατόμου χαμηλότερης οικονομικοκοινωνικής κατάστασης (Lemarchand & Legg 1972: 150, Trantidis 2015: 118). Πρόκειται για μια εργαλειώδη σχέση, στην οποία ένα άτομο ανώτατου κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου χρησιμοποιεί την επιρροή του και τους πόρους τους για να παράσχει προστασία ή οφέλη σε ένα άλλο άτομο κατώτερης κοινωνικο-οικονομικής βαθμίδας, το

οποίο ανταποδίδει τις παροχές που του δίδονται προσφέροντας γενικευμένη υποστήριξη και βοήθεια, συμπεριλαμβανομένων και προσωπικών υπηρεσιών στον προστάτη.

Ακολούθως οι οικονομικές, κοινωνικές, δημογραφικές και πολιτικές αλλαγές που συντελούνται την περίοδο του Μεσοπολέμου θα μετασχηματίσουν τις συστατικές παραμέτρους του κοινωνικοπολιτικού και οικονομικού πεδίου συνωθώντας στη μετάλλαξη της μορφής-λειτουργίας των παραδοσιακών πελατειακών σχέσεων.² Απότοκο είναι η διαμόρφωση μιας συγκεντρωτικής-ανταγωνιστικής μορφής πατρωνίας ‘με επίκεντρο το κόμμα και το κράτος’. Ουσιαστικά οι αναβαθμισμένες μορφές κομματικής-γραφειοκρατικής πατρωνίας αποτελούν μία από τις πολλές και διαφορετικές μορφές έκφρασης-προώθησης των κοινωνικών συμφερόντων, που ανακύπτουν από δύο αλληλένδετες πολιτικές διαδικασίες: τον ανταγωνισμό για πολιτική υποστήριξη (εξουσία) και τον ανταγωνισμό για την πρόσβαση σε πόρους που διανέμονται από την πολιτική εξουσία (Trantidis 2019). Ακριβώς όπως οι κυβερνητικές πολιτικές μπορεί να υποκινούνται από κομματικό κέρδος και όχι από το γενικό συμφέρον, οι ψηφοφόροι είναι ελεύθεροι να χρησιμοποιούν τα δικαιώματά τους για οποιοδήποτε ιδιοτελές συμφέρον, ακόμη και με την ανταλλαγή της ψήφου τους για ατομικά οφέλη. Όπως κάθε πολιτική σχέση, η πατρωνία χαρακτηρίζεται από την ασυμμετρία ισχύος στη διανεμητική διαδικασία επιλογής ή αποκλεισμού από την κατανομή των πόρων, συνιστώντας έναν αποτελεσματικό μηχανισμό για τη διανομή αγαθών-υπηρεσιών (Trantidis 2015: 125). Σύμφωνα με τη Stokes (2007: 605), ‘το διανεμητικό κριτήριο που χρησιμοποιεί ο προστάτης είναι απλό: με (ή θα με) υποστήριξες (υποστηρίζεις);’ (Trantidis 2015: 118).

Δεδομένου ότι ο βαθμός της ανισοροπίας ισχύος ποικίλλει, ενώ οι πελάτες υπόκεινται σε ιεραρχικούς ελέγχους (Scott 1972: 92, Eisenstadt & Roniger 1984: 48, Medina & Stokes 2007), δεν

---

2. Για μια συνοπτική παρουσίαση των σχετικών μεταβολών καθώς και για την κοινωνική και πολιτική τους σημασία, βλ. Μουζέλης 1987: 83-117, Χαράλάμπης 1989: 102-105.

μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο οι ασύμμετρες πελατειακές σχέσεις να δημιουργήσουν μια δομή πολιτικής κυριαρχίας και υποταγής των πελατών. Στο πλαίσιο αυτό υπάρχουν μηχανισμοί ελέγχου της ελευθερίας απόφασης/πράξης του εκάστοτε πελάτη, όπου μέσω της επιβολής ποινών, υπονομεύουν την κοινωνικο-οικονομική του ευημερία, καθιστώντας αδύνατη την έξοδο από ένα πελατειακό δίκτυο. Οι ποινές περιλαμβάνουν απολύσεις, δυσμενείς μεταθέσεις, άρνηση χορήγησης άδειας, σοβαρή καθυστέρηση στην παροχή κρατικών υπηρεσιών, άρνηση παροχής πιστώσεων από κρατικές τράπεζες, διακριτικούς φορολογικούς ελέγχους κ.λπ. Αντίστροφα η δυνατότητα περιορισμού των κυρώσεων σε μία πελατειακή σχέση συναρτάται από δύο δομικά χαρακτηριστικά (Trantidis 2015: 126):

- α) το κυρίαρχο κόμμα μονοπωλεί την παροχή οφελών προς τους πελάτες του, ενόσω δεν υπάρχουν σημαντικά ανταγωνιστικά πελατειακά δίκτυα, και
- β) η οικονομία είναι 'εξαιρετικά πολιτικοποιημένη' με την έννοια ότι μεγάλο μέρος των πόρων διανέμεται μέσω των πελατειακών δικτύων, χωρίς να αναφέρεται η οποιαδήποτε δυνατότητα για τους πολίτες να αναπτύξουν κοινωνικές και οικονομικές δραστηριότητες έξω από αυτά.

Στο περιβάλλον αυτό οι πελατειακές σχέσεις αναδεικνύονται σε κεντρικό μέσο των κομμάτων τόσο για τη στρατολόγηση πελατών όσο και για την αύξηση της δημοτικότητάς τους, μειώνοντας τον βαθμό αμφισβήτησης από την αντιπολίτευση. Παράλληλα προσδιορίζονται βάσει της έκτακτης ανάγκης, της επαναληψιμότητας, της ιεραρχικότητας, της εξειδίκευσης και των απρόβλεπτων ανταλλαγών σε αγαθά-υπηρεσίες μεταξύ πελάτη-προστάτη οριζόμενες/εγκαθιδρυόμενες σε πελατειακά δίκτυα. Αξίζει να επισημανθεί ότι αντίστοιχα δίκτυα διαμορφώνονται μεταξύ των πολιτικών με τις οικονομικές ελίτ, ως μια εναλλακτική εκδοχή του πελατειακού μηχανισμού, στον βαθμό που οι επιχειρηματίες αναδεικνύονται σε 'μεγάλους πελάτες' του πολιτικού συστήματος εξασφαλίζοντας μείζον μέρος των διανεμόμενων πόρων. Ωστόσο η κύρια διαφοροποίηση της εγκαθίδρυσης δικτύων πατρωνίας

μεταξύ των οικονομικών με τις πολιτικές ελίτ, σε αντιδιαστολή με τις διαπροσωπικές πελατειακές σχέσεις μεταξύ πολιτικού-ψηφοφόρου, έγκειται στον υψηλό βαθμό επιρροής των πρώτων στη διαμόρφωση και άσκηση των επενδυτικών και των άλλων πολιτικών με άμεσες συνέπειες στην αναπτυξιακή πορεία της χώρας (Παπαδόπουλος & Λουλούδης 2002: 145-6). Τοιουτοτρόπως οι περιπτώσεις των κρατικοποιήσεων των επονομαζόμενων προβληματικών επιχειρήσεων μέσω της σύστασης του Οργανισμού Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων (ΟΑΕ) θα πρέπει να εξετασθούν με βάση τις επιταγές της ακολουθητέας κοινωνικής πολιτικής και του αναμενόμενου πολιτικού κόστους και όχι αμιγώς υπό το πρίσμα των πελατειακών δικτύων (Σακελλαρόπουλος 2011).

Συνεπακόλουθα στις περιπτώσεις που το κράτος διαδραματίζει ακρογωνιαίο ρόλο στην οικονομικοπολιτική ανάπτυξη τότε αυξάνονται οι πιθανότητες κατάκτησής του από τα πολιτικά κόμματά ως το μοναδικό μέσο για την εδραίωση της εξουσίας τους. Αυτό γιατί το εκάστοτε πολιτικό κόμμα που θα ανέλθει στην εξουσία μετατρέπεται σε συλλογικό προστάτη εγκαθιδρύοντας πελατειακά δίκτυα που εδράζονται και διευθύνονται από τον συνδυασμό του κρατικού μηχανισμού με τους μηχανισμούς του κυβερνώντος κόμματος. Η εξέλιξη αυτή συνωθεί τη δημόσια γραφειοκρατία στην παροχή 'παρασιτικών θέσεων εργασίας για την πολιτική πελατεία' των κομματικών μηχανισμών, με αντάλλαγμα την πολιτική υποστήριξή τους. Ανάλογα χαρακτηριστικά παρουσιάζει και η Γ' Ελληνική Δημοκρατία, χωρίς ωστόσο να αποτελεί τυπικό παράδειγμα κρατικής γραφειοκρατίας. Η τελευταία απαιτεί έναν αρκετά καλά οργανωμένο πολιτικό σχηματισμό του οποίου οι κομματικοί μηχανισμοί οργανώνουν και κατευθύνουν την κατανομή των οφελών μέσω της κρατικής μηχανής (Lyrintzis 1984: 104).

Εν κατακλείδι το ανταλλακτικό, αλληλεξαρτησιακό στοιχείο στην εκάστοτε πελατειακή σχέση απολήγει σε μια διαδικασία αμοιβαίου οφέλους για τον προστάτη και τον πελάτη. Για τους προστάτες η πελατειακή σχέση επιλύει κατά μείζονα βαθμό τα προβλήματα της κομματικής οργάνωσης και της συ-

νοχής, ενώ για τους πελάτες διασφαλίζει την πρόσβαση σε επιλεκτικά οφέλη.

Οι πελατειακές σχέσεις ως μορφή πολιτικής συμμετοχής

Στο σημείο αυτό και σε συνέχεια του ανωτέρω προβληματισμού τίθεται το ερώτημα εάν και σε ποιο βαθμό η συγκρότηση ενός πελατειακού πλαισίου συμβαδίζει με τη λειτουργία των αντιπροσωπευτικών κοινοβουλευτικών θεσμών. Η απάντηση ερείδεται στην πρόσληψη της νεωτερικής έννοιας της δημοκρατίας και συγκεκριμένα στην ύπαρξη/λειτουργία μιας ανοιχτής δομής πολιτικής συμμετοχής.

Ειδικότερα, μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας εκλαμβάνει την πελατειακή σχέση ως τρόπο πολιτικής συμμετοχής μέσω του οποίου οι πολίτες εντάσσονται στο πολιτικό σύστημα (Pappas 2009, Sotiropoulos 1996, Afonso, Zartaloudis & Papadopoulos 2015).

Από τη μία πλευρά ο πελατειακός χαρακτήρας μπορεί να θεωρηθεί ως τρόπος πολιτικής συμμετοχής, ιδιαίτερα των ομάδων χαμηλού εισοδήματος ή μορφωτικού επιπέδου (Piketty 2014). Στο πλαίσιο αυτό το κυβερνών πολιτικό κόμμα ή ο συνασπισμός των κυβερνώντων πολιτικών κομμάτων μπορεί να κάμψει τις διάφορες δημόσιες πολιτικές, όπως η πολιτική ανθρωπίνων πόρων στον δημόσιο τομέα και η πολιτική κοινωνικής πρόνοιας, για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες επιλεγμένων κοινωνικών-οικονομικών ομάδων του πληθυσμού (Sotiropoulos 2018: 15).

Από την άλλη πλευρά, η εν λόγω πελατειακή σχέση γίνεται αντιληπτή ως μία στρεβλή μορφή πολιτικής συμμετοχής, καθότι οι ψηφοφόροι δεν προσεταιρίζονται οποιαδήποτε επαγγελματική ένωση ή ένωση εργατικού δυναμικού ή άλλη «οριζόντια» ένωση που μπορεί να υπερασπιστεί τα επαγγελματικά τους συμφέροντα, αλλά ασχολούνται με την πολιτική μέσω «κάθετων», δηλαδή ιεραρχικών, δεσμών με τους πολιτικούς προστάτες.

Αντίστροφα η ανωτέρω υπόθεση εργασίας έρχεται σε αντίκρουση με την εμπειρική πραγματικότητα και ειδικότερα με τη διαλεκτική σχέση κοινωνίας-πολιτικής. Γιατί, όπως θα καταδείξουμε στην περιπτώσιολογική μας ανάλυση, η Γ' Ελληνική Δημοκρατία είναι μια κομματική δημοκρατία, με συνεπαγόμενο τα δίκτυα πατρωνίας να συνδέονται με την ανάπτυξη των πολιτικών κομμάτων ως πολιτικών οργανώσεων. Βέβαια, η παραδοσιακή διαπροσωπική πελατειακή σχέση αντικαταστάθηκε από τη συστηματική σχέση του ατόμου (πελάτη) με την εκάστοτε κομματική γραφειοκρατία (Lyrintzis 1984). Ο έλληνας ψηφοφόρος δεν στρέφεται κατά το πλείστον στον ατομικό πολιτικό προστάτη, αλλά στην τοπική γραφειοκρατία του κόμματος ή στην κομματική συνδικαλιστική οργάνωση στην οποία πρόσκειται. Για παράδειγμα, το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ), η Νέα Δημοκρατία (ΝΔ), ο Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ) και το Κουμμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ) έχουν το καθένα τις δικές τους συνδεδεμένες ομάδες σε κάθε υπουργείο ή κρατική υπηρεσία (Sotiropoulos 2018: 12).

Το θεωρητικό υπόβαθρο της προβληματικής των πελατειακών σχέσεων

Ποιες είναι, όμως, οι κεντρικές υποθέσεις εργασίας που εξάγονται από τη θεωρητική συζήτηση για τις γενεσιουργές αιτίες των πελατειακών σχέσεων;

Ι. Η πρώτη υπόθεσης εργασίας υπογραμμίζει την οικονομική ανάπτυξη ως βασικό παράγοντα που διαμορφώνει πολιτικές στρατηγικές για την εξασφάλιση ψήφων (Kitschelt & Kselman 2013, Kitschelt & Wilkinson 2007, Remmer 2007, Bustikova & Corduneanu-Huci, 2017). Σε μια σειρά από μελέτες καταγράφεται τόσο η γραμμική όσο και η κυκλική διασύνδεση μεταξύ των επιπέδων ανάπτυξης και των πελατειακών σχέσεων (Hicken 2011, Remmer 2007, Kitschelt & Kselman 2013, Wantchekon 2003, Bustikova & Corduneanu-Huci 2017). Καθώς αυξάνεται το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ), η πε-

ριθωριακή χρησιμότητα του ψηφοφόρου για πελατειακά οφέλη μειώνεται. Παρεπόμενα, στον βαθμό που η υλική ευμάρεια καθιστά τα πελατειακά αγαθά λιγότερο ελκυστικά (στο πλαίσιο του συγκριτικού πελατειακού κόστους με το οριακό εκλογικό όφελος), αναμένουμε ο υψηλός βαθμός οικονομική ανάπτυξης να λειτουργεί περιοριστικά στην εγκαθίδρυση πελατειακών σχέσεων, με συνεπαγόμενο το εν λόγω φαινόμενο να παρατηρείται σε πολύ μικρότερο βαθμό στα αναπτυγμένα κράτη. Ομοίως, το υψηλό βιοτικό επίπεδο της εκάστοτε κοινωνίας είναι ακόμη μία παράμετρος που καθιστά υψηλό το κόστος εγκαθίδρυσης πελατειακών σχέσεων.

II. Η δεύτερη υπόθεση εργασίας εστιάζει στη φήμη των κομμάτων και στην επίδρασή της στην ανάπτυξη των δικτύων πατρωνίας, απότοκο του μέτρου αξιοπιστίας της κρατικής γραφειοκρατίας, χωρίς να συνυπολογίζονται οι περιορισμοί που επιβάλλονται από τη μακροβιότητα των αντιπροσωπευτικών θεσμών (Keefer & Vlaicu 2008, Bustikova & Corduneanu-Huci 2017: 280). Η εκτελεστική εξουσία εξαρτάται άμεσα από την κρατική γραφειοκρατία, ως τον αποτελεσματικότερο θεσμό για την υλοποίηση των πολιτικών της στόχων. Ειδικότερα στις περιπτώσεις που οι πολιτικές ελίτ επιδιώκουν την υλοποίηση των προγραμματικών τους δεσμεύσεων δύναται ν' αντιμετωπίσουν ζητήματα αξιοπιστίας, απόρροια της δυσλειτουργικής γραφειοκρατίας που αδυνατεί να τις πραγματώσει.

Ως εκ τούτου, η ανάπτυξη των δικτύων πατρωνίας/πελατειακών δικτύων συνδέεται άμεσα με τη συγκρότηση των κρατοκεντρικών δομών και ιδίως με τον εάν η διαδικασία της οργάνωσης/αυτονόμησης των γραφειοκρατικών δομών προηγείται της εισαγωγής του δικαιώματος της καθολικής ψήφου. Εάν το δικαίωμα της καθολικής ψήφου αναπτύσσεται παράλληλα με την εγκαθίδρυση γραφειοκρατικών θεσμών, τότε τα πολιτικά κόμματα αποκτούν τη δυνατότητα να ενσωματώσουν τους πελατειακούς μηχανισμούς ως μέσα στις στρατηγικές τους, όχι όμως όταν μια ανεξάρτητη, εδραιωμένη γραφειοκρατία με ευρεία δημόσια υποστήριξη εγκαθιδρύεται πριν από την επέκταση του δικαιώματος της καθολικής ψήφου.

Τουναντίον ελλείπει ανεξάρτητων και εύρυθμων γραφειοκρατιών που ρυθμίζουν την πρόσβαση των πολιτικών σε δημόσιους πόρους, τα πολιτικά κόμματα τείνουν να ιδιοποιούνται (να αποικίζουν) την κρατική δομή επιτείνοντας τη διάσταση μεταξύ του εκλογικού σώματος και της κρατικής γραφειοκρατίας (Bustikova & Corduneanu-Huci 2017: 280-1).

III. Η τρίτη υπόθεση εργασίας εξετάζει τον βαθμό αντιπροσώπευσης ως παρεμβαίνουσα μεταβλητή της ικανότητας των πολιτικών κομμάτων να παρέχουν δημόσια αγαθά στους ψηφοφόρους τους.

Σε περιπτώσεις κρατών που χαρακτηρίζονται από μακροβιότητα των αντιπροσωπευτικών θεσμών, η αξιοπιστία των προεκλογικών δεσμεύσεων με σκοπό την ανταλλαγή ψήφων για πελατειακά οφέλη είναι περιορισμένη. Αντίστροφα, η απουσία ανοιχτών θεσμών και οι νεότευκτοι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί οδηγούν τα πολιτικά κόμματα στη εγκαθίδρυση πελατειακών δικτύων, καθότι ο ιστορικός χρόνος για τη δημιουργία φήμης είναι ανεπαρκής. Στις νεότευκτες δημοκρατίες τα πολιτικά κόμματα δεν διαθέτουν τον αναγκαίο ιστορικό χρόνο για τη δημιουργία φήμης ως προς τη διάθεση των δημόσιων αγαθών και ως εκ τούτου αυξάνονται οι πιθανότητες για τη δημιουργία πελατειακών δικτύων. Αντίστοιχα το μέτρο εμπιστοσύνης των πολιτών προς τους κρατικούς θεσμούς είναι ένα πολύτιμο περιουσιακό στοιχείο. Αυτό γιατί η ιστορικά εδραιωμένη εμπιστοσύνη στις κρατικές γραφειοκρατίες καθορίζει τα τρέχοντα επίπεδα πολιτικής πελατείας στον βαθμό που μειώνει το εύρος των πελατών, είναι μακροχρόνια και εκπορεύεται από τον αναπτυγμένο βαθμό της κρατικής ικανότητας στα πρώτα στάδια της κρατοκεντρικής συγκρότησης και συνυπάρχει με το δικαίωμα της καθολικής ψήφου (Bustikova & Corduneanu-Huci 2017: 282).

Αίτια ανάπτυξης των πελατειακών δικτύων σε μηχανισμούς εφαρμογής δημόσιας πολιτικής

Ποιες είναι, όμως, οι γενεσιουργές αιτίες που εξέθρεψαν το φαινόμενο των πελατειακών σχέσεων και των συμπαραομαρτούντων τους —διαφθορά/διαπλοκή— σε μηχανισμούς εφαρμογής δημόσιας πολιτικής στο ελληνικό κράτος;

Η απάντηση στο ανωτέρω ερώτημα είναι πολυπαραγοντική, απότοκη της διαδικασίας ιστορικής του συγκρότησης.

Η διαδικασία αυτή ενεργοποιείται με την κατάλυση του κοινωνικοπολιτικού κυττάρου/πυρήνα της ελληνικής πολιτικής-πολιτειακής οργάνωσης, τη ‘μεταλλαγμένη σε πολιτειακά αυτόνομο “κοινό” πόλη-κράτος’ (Κοντογιώργης 2001, 74-75), με τον νόμο της αντιβασιλείας περί συστάσεως των δήμων, συνδυαστικά με την εκ γενετής εξωτερική εξάρτηση του ελληνικού κράτους (Sotiropoulos & Bourikos 2002, Papadoulis 2006: 16) οδηγώντας στην ιδιοποίηση της πολιτικής εξουσίας από την προεστική ολιγαρχία. Η ‘κωλλετοκρατία’-κομματοκρατία, δηλαδή η αναγόρευση της πολιτικής λειτουργίας σε άθλημα κατάκτησης-ιδιοποίησης του κράτους για την ικανοποίηση ιδιοτελών-μικροπολιτικών στόχων, αναδεικνύεται σε παθογένεια του ενδοκρατικού κοινωνικοπολιτικού συστήματος. Η παθολογία αυτή εκκινά κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, στις περιπτώσεις αυτονόμησης της πολιτικής εξουσίας της προεστικής τάξης, και κορυφώνεται με τη δολοφονία του πρώτου έλληνα κυβερνήτη, Ιωάννη Καποδίστρια, απολήγοντας στην άλωση των κοινωνικοπολιτικών δομών από τους φορείς του προυχοντισμού-κοτζαμπαδισμού και στον παραμερισμό-εξοβελισμό της εξωελλαδικής αστικής τάξης. Με την εισαγωγή του ελληνικού κράτους στον νεωτερικό κανόνα, αναφύονται οι ικανές και αναγκαίες συνθήκες για την ιδιοποίηση της πολιτικής από τους κομματικούς σχηματισμούς μέσω της αυτονόμησής τους από την κοινωνία και τη μετάθεση της τελευταίας στην περιοχή της ιδιωτείας.

Ειδικότερα η καθιέρωση της συνταγματικής μοναρχίας (1843) με βάση την αρχή της καθολικής ψηφοφορίας είχε διττή λει-

τουργία για τα κόμματα εξουσίας. Από τη μία πλευρά, αποτελεί το όχημα για την ιδιοποίηση της πολιτικής λειτουργίας από την προεστική τάξη. Από την άλλη πλευρά, το κράτος θα χρησιμοποιηθεί εργαλειακά από τη δεύτερη για την αύξηση των οικονομικών της πλεονασμάτων και τη μεγέθυνση της κοινωνικοπολιτικής της επιρροής. Εφόσον η καταστατική λειτουργία του ελληνικού κράτους περιορίζεται στον ρόλο του παρόχου εργασίας (εργοδότης), ‘οι φορείς του μπορούν άνετα να το χρησιμοποιήσουν για τη διεύρυνση και την εμπέδωση της κοινωνικής τους επιρροής. Αυτό έγινε με το λεγόμενο πελατειακό σύστημα, με τη χρησιμοποίηση δηλαδή των πολιτικών θεσμών για τη σύσφιξη προσωπικών σχέσεων εξάρτησης στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας’ (Κοντογιώργης 1985: 95).

Συνακόλουθα, κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο και μεταγενέστερα απουσιάζουν οι μηχανισμοί ελέγχου-εξισορροπήσεων αποστερώντας την ελληνική κοινωνία από τη διαμόρφωση κουλτούρας νομοθετικού ελέγχου της εκτελεστικής εξουσίας από το κοινοβούλιο. Η θέση-ρόλος του κοινοβουλίου στη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης και στην εφαρμογή της δημόσιας πολιτικής είναι περιορισμένος, με την κυβέρνηση να παραμένει ο κυρίαρχος δρών. Αντίστοιχα το υπουργικό συμβούλιο είτε δεν επιδιώκει να ασκήσει την ελεγκτική του λειτουργία είτε δεν διαθέτει την ανάλογη πολιτική ισχύ για να την ασκήσει, λόγω του ισχυρού πρωθυπουργικού μοντέλου. Ως εκ τούτου η ανικανότητα ή η απροθυμία σε πολιτικο-διοικητικό επίπεδο, όπου άνθισαν η διαφθορά, η διαπλοκή και η προστασία, καθιστούν το σύνολο των ελεγκτικών μηχανισμών σε μεγάλο βαθμό ανενεργό και τη δημόσια διοίκηση προβληματική (Dimitrakopoulos 2001: 606-7, Papadoulis 2006: 18).

Τοιουτοτρόπως, στην ελληνική ενδοκρατική κοινωνικοπολιτική δομή η κυβέρνηση είναι το υπέρτατο θεσμικό όργανο στη διαδικασία διαμόρφωσης-εφαρμογής της εσωτερικής-εξωτερικής πολιτικής. Συνεπαγόμενα η διαδικασία διαμόρφωσης της δημόσιας πολιτικής είναι αυστηρά εξατομικευμένη, καθότι βασίζεται στη προσωπική επικοινωνία-συνεργασία της κρατικής γραφειοκρατίας με το κυβερνών κόμμα (Dimitrakopoulos, 2001: 607, Papadoulis 2006: 17).

Είναι διαχρονικό το φαινόμενο μετά από κάθε εκλογική κυβερνητική αλλαγή το σύνολο των υπουργείων και των κρατικών υπηρεσιών να 'αποικίζονται από την εισερχόμενη κυβερνητική ελίτ'. Το κυβερνών κόμμα θέτει υπό τον αποκλειστικό του έλεγχο 'όλα τα υπουργεία, τους δημόσιους φορείς και τις κρατικές επιχειρήσεις, τα κρατικά μέσα ενημέρωσης και, σε μεγάλο βαθμό, ακόμη και το σύστημα δικαιοσύνης' (Sotiropoulos 2018: 17). Για παράδειγμα, με τον νόμο 1232/1982 του ΠΑΣΟΚ, που εισήχθη εκ νέου από το κυβερνών κόμμα της Νέας Δημοκρατίας στις αρχές της δεκαετίας του 1990, καταργήθηκαν οι θέσεις των 175 γενικών διευθυντών, 'που είχαν επιλεγεί από το Υπουργικό Συμβούλιο' για να αντικατασταθούν με θέσεις ειδικών γραμματέων και με τον αθρόο διορισμό 'συμβούλων και συνεργατών στα γραφεία υπουργών, υφυπουργών και γενικών γραμματέων' και την 'άφιξη πλήθους μετακλητών υπαλλήλων'. Η πολιτικοποίηση της δημόσιας διοίκησης υπονόμεισε το στοιχείο της εν γένει λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης. Ακολούθως στις αρχές του 2004 η Νέα Δημοκρατία αντικατέστησε όλους τους γενικούς γραμματείς με μέλη του κόμματος και υπουργικούς-κοινοβουλευτικούς φίλους και συγγενείς για περίοδο δύο μηνών (Papadoulis 2006: 17). Το ίδιο φαινόμενο της αντικατάστασης των ανώτερων δημοσίων υπαλλήλων, συμβαίνει, αν και σε μικρότερο βαθμό, κάθε φορά που πραγματοποιείται υπουργικός ανασχηματισμός.

Τελευταία και εξίσου σημαίνουσα παράμετρος είναι η πολιτική αποδοχή-ευθύνη της δημόσιας πολιτικής η οποία συνδέεται αποκλειστικά με τις αντιλήψεις των κομμάτων και των μικροπολιτικών τους στόχων για την ικανοποίηση ιδιωτικών οικονομικών συμφερόντων. Η διατήρηση και διεύρυνση των ιδιωτικών πελατειακών δικτύων για τη διασφάλιση οικονομικών παροχών/χρηματοδότησης της προεκλογικής εκστρατείας, καθίσταται κεντρικός στόχος για το σύνολο των κομμάτων εξουσίας και όχι μόνο. Είναι γεγονός ότι οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι είναι ιδιαίτερα ευαίσθητοποιημένοι απέναντι στα οφέλη που αποκομίζουν από το πολιτικο-οικονομικό παιχνίδι και τη διαδικασία εφαρμογής της δημόσιας πολιτικής, με αποτέλεσμα των παραμερισμό της πολιτικής ιδεολογίας ή τυχόν παραδοσιακών

ηθικοκανονιστικών αρχών. Κατά τούτο οι πολιτικές που έρχονται σε σύγκρουση με αυτά τα πλαίσια υπονομεύονται ως προς το μέτρο εφαρμοσιμότητάς τους. Όπως για παράδειγμα ο νόμος 3023/2002 για τη χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων-υποψήφιων βουλευτών από το κράτος κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου (Papadoulis 2006: 17).

Περιπτωσιολογική ανάλυση των πελατειακών σχέσεων στο ελληνικό κράτος

Σε συνέχεια του ανωτέρω θεωρητικού προβληματισμού θα προχωρήσουμε στην εμπειρική ανάγνωση των πελατειακών σχέσεων στο ελληνικό κράτος, εστιάζοντας στο πρώτο (διαπροσωπικό) και στο δεύτερο (συλλογικό) επίπεδο ανάλυσης. Προσημειώνουμε ότι η ελληνική περίπτωση δεν είναι μοναδική. Ανάλογες πρακτικές πατρωνίας εντοπίζονται και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Kitschelt 2000, Kitschelt & Wilkinson 2007a, Kitschelt & Wilkinson 2007b, Piattoni, 2001a), ωστόσο στην ελληνική πολιτική ζωή το φαινόμενο είναι διαρκές και επαναλαμβανόμενο, χαρακτηρίζοντας το σύνολο των κυβερνητικών κομμάτων που αναπτύσσουν δίκτυα πατρωνίας σε συλλογικό (ομάδας) και διαπροσωπικό (ατομικό) επίπεδο (Γιανναράς 2007, Κοροβίνης 2008, Κοντογιώργης 2012, 2014).

Σε διαπροσωπικό (ατομικό) επίπεδο η πελατειακή συναλλαγή είναι αναμενόμενη, όταν τα πολιτικά κόμματα 'που ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την ανάληψη της εξουσίας συναντούν κοινωνικοοικονομικούς δρώντες που επιδιώκουν να πείσουν την πολιτική εξουσία να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις τους' (Τραντίδης 2019).

Αναφερόμαστε στις περιπτώσεις εκείνες όπου οι πελάτες είναι μεμονωμένοι ψηφοφόροι ή ολόκληρες οικογένειες που συντάσσονται με τους υποψηφίους βουλευτές πριν από κάθε εκλογική αναμέτρηση. Εναλλακτικά, οι ψηφοφόροι δημιουργούν μια μακροπρόθεσμη σχέση ανταλλαγής με τους κομματικούς υποψηφίους οι οποίοι μετατρέπονται σε προστάτες τους. Η πε-

λατειακή σχέση είναι αμοιβαία στο μέτρο που οι ψηφοφόροι υποστηρίζουν έναν υποψήφιο για να λάβουν κάποιου είδους προτιμησιακή μεταχείριση στις δημόσιες υπηρεσίες, τις οποίες μπορεί να επηρεάσει ο προστάτης μετά την ανάληψη βουλευτικού ή κυβερνητικού αξιώματος. Παραδείγματα προτιμησιακής μεταχείρισης συνιστούν η επίσπευση της διαδικασίας εισαγωγής και ιατρικής περίθαλψης σε δημόσια νοσοκομεία, οι ευνοϊκές στρατιωτικές μεταθέσεις κατά τη διάρκεια της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας, η ευμενώς διακείμενη αξιολόγηση της υποβαλλόμενης αίτησης εργασίας στο δημόσιο ή ακόμη και η έκτακτη πρόσληψη χωρίς αξιολογικά κριτήρια (Sotiropoulos 2018: 12). Ειδικότερα κατά την περίοδο 2013-2018 ανεξαρτήτως κυβερνώντος κόμματος ή συνασπισμού κομμάτων το ποσοστό προσλήψεων έκτακτου προσωπικού τόσο σε επίπεδο κεντρικής κυβέρνησης, όσο και σε επίπεδο περιφερειακής-τοπικής αυτοδιοίκησης αυξήθηκε σημαντικά. Επίσημως λόγω των πολιτικών λιτότητας που ακολουθήθηκαν από το 2010, η πρόσληψη τακτικού προσωπικού περιορίστηκε, προκειμένου να συμβάλει στον εξορθολογισμό των δημόσιων οικονομικών της Ελλάδας. Ανεπίσημα, ωστόσο, οι ελληνικές κυβερνήσεις, αλλά και περιφερειάρχες-δήμαρχοι προτίμησαν να προσλάβουν προσωπικό με λιγότερο διαφανείς τρόπους, παρακάμπτοντας τις επίσημες διαδικασίες πρόσληψης τακτικού προσωπικού, τις οποίες διαχειρίζεται η ανεξάρτητη διοικητική αρχή ΑΣΕΠ [Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού] (Sotiropoulos 2018: 15).

Από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η ψήφιση (Ιούνιος 2019) του νομοσχεδίου περί τακτοποίησης αυθαιρέτων σε δάση και δασικές εκτάσεις ('Ανάρτηση δασικών χαρτών περιοχών εντός των ιωδών περιγραμμάτων, διαδικασία ελέγχου, περιβαλλοντική διαχείριση αυτών και άλλες διατάξεις'), μεριμνώντας για την υπό προϋποθέσεις 'αναστολή από την κατεδάφιση για 25 χρόνια και μειωμένο πρόστιμο για την πρώτη και μοναδική κατοικία' (Δελεβεργός 2019) και η ανολοκλήρωτη εθνική κτηματογράφηση (Παπαγιάννης 2021) τα τελευταία 25 έτη (Λιάλιος 2017).

Συνεπακόλουθα η δυαδική, ανταλλακτική διαπροσωπική σχέση δύναται να επεκταθεί σε συλλογικό επίπεδο, εφόσον ο

πελάτης μπορεί να διεισδύσει σε συνδικάτα και άλλες επαγγελματικές ομάδες και να τα συνδυάσει με τυπικές δομές συλλογικής δράσης, δημιουργώντας ένα υβριδικό σύστημα διαμεσολαβούμενων συμφωνιών/συμφερόντων (Trantidis 2016). Είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα η εμφάνιση δικτύων πατρωνίας εντός των συνδικαλιστικών οργανώσεων, η οποία επαναπροσδιορίζει τη σχέση τους με την πολιτική εξουσία. Κατά την μεταπολιτευτική περίοδο τα κόμματα εξουσίας, η Νέα Δημοκρατία και το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα προέβησαν σε μαζικές κομματικές προσλήψεις στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, συμπεριλαμβανομένων των κρατικών μονοπωλίων στον ηλεκτρισμό, τις τηλεπικοινωνίες, τις μεταφορές, το νερό και τα λύματα, τους λιμένες, το ραδιόφωνο και την τηλεόραση, καθώς και σε πολλές άλλες εμπορικές επιχειρήσεις καυσίμων, άμυνας, ναυπηγείων και τσιμέντου. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 το ΠΑΣΟΚ είχε αναπτύξει το ισχυρότερο δίκτυο πελατών μεταξύ των υπαλλήλων του ευρύτερου δημόσιου τομέα μέσω των τομεακών οργανώσεων (κλαδικών), ελέγχοντας τα δύο κεντρικά συνδικάτα εργαζομένων του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, την Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (ΑΔΕΔΥ) και τη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ).

Η ειδική θέση των συνδικάτων ως πελατειακών δικτύων δημιουργεί αλληλεξαρτήσεις με το κυβερνών κόμμα και κοινά συμφέροντα που περιορίζουν τον βαθμό αυτονομίας της κυβέρνησης, λειτουργώντας μεροληπτικά για την προστασία των συντεχνιακών τους συμφερόντων (Lyrintzis 1984, Pappas 2009, Trantidis 2016: 1468).

Αντίστροφα, ως στρατηγική για συλλογική δράση, η πελατειακή σχέση αναφέρεται στον 'σχηματισμό ομάδων αφοσιωμένων υποστηρικτών σε μόνιμη βάση. Το πελατειακό σύστημα είναι ένας τρόπος με τον οποίο οι πολιτικοί και οι πολιτικές οργανώσεις αντιμετωπίζουν το περίφημο πρόβλημα της συλλογικής δράσης' (Olson, 1965, Τραντίδης 2019). Κατά τη συγκαιρινή περίοδο ο πελατειακός χαρακτήρας καθίσταται διαδεδομένη πρακτική στη διαδικασία πρόσληψης έκτακτου προσωπικού στη δημόσια διοίκηση και την τοπική αυτοδιοίκηση. Το προσωπικό

αυτό προσλαμβάνεται με συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου ή συμβάσεις έργου που ανανεώνονται για διαδοχικά βραχυπρόθεσμα ή μεσοπρόθεσμα διαστήματα (εξάμηνα ή έτη). Υπό την πίεση των συλλογικών κινητοποιήσεων από εργατικά συνδικάτα υπαλλήλων-εργαζόμενων το εκάστοτε κυβερνητικό κόμμα που προσπαθεί να διατηρηθεί στην εξουσία θα προχωρήσει, με νομοθετική ρύθμιση, στη μετατροπή των συμβάσεων ορισμένου χρόνου σε αορίστου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η περίπτωση της νομοθετικής ρύθμισης των υπουργών Δημόσιας Διοίκησης των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ, Βάσως Παπανδρέου το 2002 (Ν. 3051/2002), και της ΝΔ, Προκόπη Παυλόπουλου το 2004 (Προεδρικό Διάταγμα 164/2004), για τη μετατροπή των συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου σε αορίστου (Sotiropoulos 2018: 14). Έκτοτε, η πρακτική πρόσληψης έκτακτου προσωπικού χωρίς καμία αξιολόγηση των φακέλων των αιτούντων συνεχίστηκε αμετάβλητα, παρά τους τεράστιους δημοσιονομικούς περιορισμούς που αντιμετώπισε το ελληνικό κράτος μετά τον εκτροχιασμό των δημόσιων οικονομικών το 2010. Σύμφωνα με τη μελέτη του Δ. Γκιόκα (2019), το 2009 ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται οι υπάλληλοι των ΔΕΚΟ, πλησίαζε το 1 εκατομμύριο, για να μειωθεί κατά 30%, στις 700 χιλιάδες, στα τέλη του 2014. Η πτωτική τάση θα αντιστραφεί την περίοδο 2015-2019 όπου ο 'αριθμός των υπαλλήλων του στενού και ευρύτερου δημόσιου τομέα αυξήθηκε κατά 53 χιλιάδες, παρά τις συνεχιζόμενες συνταξιοδοτήσεις'. Αναλυτικότερα, ενώ ο αριθμός του τακτικού προσωπικού 'μειώθηκε κατά 9 χιλιάδες, ο αριθμός του έκτακτου προσωπικού αυξήθηκε κατά 62 χιλιάδες (συμβασιούχοι, μετακλητοί, αιρετοί, μέλη ΔΣ κ.λπ.). Με αυτόν τον τρόπο παρακάμφθηκε τόσο το ΑΣΕΠ όσο και η αναλογία προσλήψεων-αποχωρήσεων' (Γκιόκας 2019).

Τοιουτοτρόπως τυπικά παραδείγματα δημιουργίας πελατειακών δικτύων ως στρατηγική για 'την κινητοποίηση, τον έλεγχο και την πειθάρχηση ενεργών ομάδων υποστηρικτών' συνιστούν τα εξής χαρακτηριστικά (Sotiropoulos 2018: 14):

Η εφάπαξ χρηματική ενίσχυση της ΝΔ ύψους μισού δισεκατομμυρίου ευρώ στους έλληνες αγρότες τον Ιανουάριο του 2009

που δόθηκε ως δώρο. Η χορήγηση κοινωνικού μερίσματος 617 εκατ. ευρώ στους χαμηλοσυνταξιούχους από την κυβέρνηση των ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ που χορηγήθηκε τον Δεκέμβριο του 2016 και το πρόσθετο πακέτο κοινωνικής πρόνοιας για χαμηλόμισθους και συνταξιούχους τον Νοέμβριο του 2017. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα από τα εν λόγω μέτρα, δεν ήταν συστηματικές επιλογές κοινωνικής πολιτικής, αλλά μέτρα ad hoc πολιτικής με τη μορφή εφάπαξ χρηματικού ποσού σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Η ψήφιση του νόμου 4369/2016 από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ για την αποπολιτικοποίηση του δημοσίου τομέα μετά την έγκριση του τρίτου μνημονίου μεταξύ της Ελλάδας και της Τρόικας τον Αύγουστο του 2015. Ωστόσο, ο αντικειμενικός στόχος της εξάλειψης της διαχρονικής μεταπολιτευτικής πρακτικής κριτηρίων πελατειακής επιλογής από τον εκάστοτε υπουργό για την επιλογή-διορισμό των προϊσταμένων των διοικητικών μονάδων, των επικεφαλής τμημάτων και των γενικών γραμματέων των ελληνικών υπουργείων δεν επετεύχθη. Εφόσον την άνοιξη του 2018 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, παρακολουθώντας στενά την υπό διερεύνηση διαδικασία, ζήτησε να ακυρωθούν 22 επίσημες προσκλήσεις για την πλήρωση θέσεων γενικών και ειδικών γραμματέων σε υπουργεία, καθότι στα κριτήρια επιλογής που αναφέρονταν στις επίσημες εγκυκλίους που εξέδωσαν τα αρμόδια υπουργεία φωτογραφίζονταν το συγκεκριμένο επαγγελματικό ή εκπαιδευτικό προφίλ των ήδη διορισμένων σε ανάλογες θέσεις πολιτικών της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ (Sotiropoulos 2018: 13).

Τέλος, ως κατακλείδα του πελατειακού κρατισμού εγγράφεται η διαχείριση της συγκαιρινής ελληνικής οικονομικοπολιτικής-κοινωνικής κρίσης. Όπως εναργώς καταδεικνύεται από τη διάσταση μεταξύ της προεκλογικής ρητορείας και της πολιτικής πράξης του συνόλου των κομμάτων εξουσίας τις δύο τελευταίες δεκαετίες, η πολιτική τους ήταν ένα αμάλγαμα φαυλοκρατίας-λαϊκισμού και πελατειακών πρακτικών. Κατά πρώτον, με τη δήλωση του Γιώργου Παπανδρέου («λεφτά υπάρχουν!») (Βρυώνης 2020). Ακολούθως, με το mea culpa του Αντώνη Σαμαρά ως πρωθυπουργού στην κυβέρνηση της ΝΔ (Ιούνιος 2012): «Δεν

υπέγραψα τη συνέχεια του μνημονίου, υπέγραψα την αλλαγή του' (*in.gr* 2012). Τέλος, με τον Αλέξη Τσίπρα ν' αντιστρέφει την προεκλογική του δέσμευση 'ότι θα σχίσει τα Μνημόνια', όταν το κόμμα του ανέλθει στην εξουσία και παρά τις δημόσιες διαβεβαιώσεις στην κεντρική επιτροπή του ΣΥΡΙΖΑ ως πρωθυπουργός της Ελλάδας, τον Φεβρουάριο του 2015 'ότι η Τρόικα και το Μνημόνιο είναι ιστορία', έξι μήνες αργότερα, τον Αύγουστο του 2015, υπέγραψε το τρίτο μνημόνιο (*Zestos* 2016: 182).

Καταληκτικά η Γ' Ελληνική Δημοκρατία αποτελεί τυπικό παράδειγμα εφαρμογής του πελατειακού κρατισμού (Χαραλαμπίης 1989: 323). Με βάση την ενυπάρχουσα θεωρητική και εμπειρική έρευνα, τα κόμματα εξουσίας, το ΠΑΣΟΚ, η Ν.Δ. και ο ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ τα οποία κυριαρχούσαν/κυριαρχούν στην ελληνική μεταπολιτευτική πολιτική σκηνή, χρησιμοποίησαν/χρησιμοποιούν τον κρατικό μηχανισμό για την εγκαθίδρυση-ενίσχυση της πολιτικής τους ηγεμονίας (*Manolopoulos* 2011: 89-90). Ειδικότερα μέσα από την οργάνωση-ανάπτυξη ευμεγεθών πελατειακών δικτύων αξιοποίησαν την κυρίαρχη πολιτική τους θέση για την ιδιοποίηση-κατοχή του κρατικού μηχανισμού, προάγοντας παράλληλα τα οργανωμένα συμφέροντα μεμονωμένων συντεχνιακών-παραταξιακών ομάδων. Από τη μια πλευρά αύξησαν το μέγεθος των δημοσίων οργανισμών-υπηρεσιών και από την άλλη, υιοθέτησαν έναν παθητικό, καταναλωτικό, δυτικό τρόπο ζωής, απομακρύνοντάς τον από τις προοπτικές μιας υγιούς οικονομικής ανάπτυξης μέσω των βιώσιμων επενδύσεων, της υψηλής ανταγωνιστικότητας και της κινητοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων του ελλαδικού χώρου (π.χ. εμπόριο, ναυτιλία, γεωργία). Οι συνθήκες αυτές επιδεινώθηκαν μετά τη δεκαετία του 1990, ιδιαίτερα με την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωζώνη, όταν οι ελληνικές κυβερνήσεις ακολούθησαν ως οικονομικό πρόταγμα το δίπολο υπέρμετρος εξωτερικός δανεισμός-εσωτερική κατανάλωση (*Maris & Flouros* 2022, *Pagoulatos & Triantopoulos*, 2009: 37, *Katsimi & Moutos* 2010: 569-570, *Tsirigotis* 2019: 158). Αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής είναι τα φαινόμενα κοινωνικοπολιτικής παθογένειας: η διαφθορά/δια-

πλοκή, οι πελατειακές σχέσεις, η αναποτελεσματικότητα³ οι ανεπάρκειες της δημόσιας διοίκησης, η απουσία του κράτους πρόνοιας, τα σκάνδαλα, η φοροδιαφυγή (Kaplanoglou & Rapanos 2013, Manolopoulos, 2011: 89-90).

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας την περιπτωσιολογική ανάλυση της συγκαιρινής ελληνικής οικονομικοπολιτικής κρίσης παρατηρούμε ότι οι πελατειακές σχέσεις αποτελούν ένα ειδοποιό χαρακτηριστικό της πολιτικής λειτουργίας. Τα πολιτικά κόμματα που αναδείχθηκαν κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης μετέφεραν αναλλοίωτα ‘τα πελατειακά και λαϊκιστικά χαρακτηριστικά τους’, επιβεβαιώνοντας τον χαρακτηρισμό της ως κομματικής δημοκρατίας. Η διαπίστωση αυτή έρχεται σε ευθεία αντιπαράθεση με τον θεμελιώδη στόχο της ελληνικής πολιτείας – την προάσπιση-προαγωγή του κοινού συμφέροντος. Αντίθετα, για την ελληνική πολιτική ελίτ, ως αντικειμενικός πολιτικός στόχος τίθεται η ιδιοποίηση και νομή του δημόσιου αγαθού για ιδιοτελείς μικροπολιτικούς σκοπούς και ειδικότερα προς άγρην ψήφων και πελατών. Η αξονική αιτία του διηνεκούς ελληνικού κοινωνικοπολιτικού προβλήματος εντοπίζεται στο έλλειμμα δημοκρατίας και αντιπροσώπευσης, απόρροια της καθολικής ιδιοποίησης της ιδιότητας εντολέα-εντολοδόχου από τις πολιτικές ομάδες/κόμματα δημιουργώντας μια ‘δυναστική κομματοκρατία’. Το πολιτικό κόμμα αποτελεί το αξονικό μέσο για την κατάκτηση-ιδιοποίηση του κράτους μετασχηματίζοντάς το σε κράτος-εργοδότη. Παρεπόμενο είναι η ‘διόγκωση του κρατικού μηχανισμού για σκοπούς κομματικού οφέλους’ από το σύνολο των ελληνικών πολιτικών κομμάτων. Η ιδιόμορφη αυτή πελατειακή σχέση μεταξύ πολιτικού-ψηφοφόρου καταγράφεται στην εκποίηση του κράτους από τον πρώτο με αντάλλαγμα να

---

3. Προσημειώνουμε ότι το μέγεθος του δημοσίου τομέα δεν ταυτίζεται με το μέτρο αποτελεσματικότητας της δημόσιας διοίκησης (Tsampra & Chatzimichailidou 2016).

το κατέχει ο ίδιος, 'θεμελιώνοντας την ισχύ του στη δυνατότητά του να διανέμει [...] προσοδοφόρες θέσεις και αξιώματα', ενώ ο δεύτερος 'παρέχει υποστήριξη προσδοκώντας προστασία' (Κονδύλης 1997: 3).

Στο περιβάλλον αυτό και διαλεκτικά με τις κεντρικές υποθέσεις εργασίας περί των ικανών-αναγκαίων συνθηκών για την εγκαθίδρυση/διατήρηση πελατειακών δικτύων οδηγούμαστε στις εξής διαπιστώσεις:

Πρώτον, η διασύνδεση του χαμηλού επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης με τη συγκρότηση δικτύων πατρωνίας ως αξονικού μέσου προσδοθηρίας των πολιτικών κομμάτων επιβεβαιώνεται κατά τις απαρχές της κρατοκεντρικής συγκρότησης του ελληνικού κράτους, όχι όμως κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, όπου το κατά κεφαλήν ΑΕΠ παρουσιάζει μια ραγδαία αύξηση από το 1974 (2.829 δολάρια) έως το 2008 (32.128 δολάρια), για να ακολουθήσει φθίνουσα πορεία κατά την περίοδο των μνημονίων, από 29.829 δολάρια το 2009 σε 17.924 δολάρια το 2016.⁴ Παρεπόμενα η αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ δεν λειτούργησε περιοριστικά στην εγκαθίδρυση των πελατειακών δικτύων, όπως καταδείχθηκε στην περιπτωσιολογική μας ανάλυση, τουναντίον τα διατήρησε και τα γιγάντωσε.

Δεύτερον, επιβεβαιώνεται εμπειρικά η διασύνδεση του ιστορικού χρόνου της οργάνωσης των κρατικών γραφειοκρατικών δομών με την εισαγωγή του δικαιώματος της καθολικής ψήφου, ως προϋποτιθέμενη συνθήκη για την ενσωμάτωση των πελατειακών πρακτικών στην προσδοθηρική στρατηγική των πολιτικών κομμάτων. Αν και ο πρώτος έλληνας κυβερνήτης, Ιωάννης Καποδίστριας, θα αναλάβει το έργο της εσωτερικής ανασυγκρότησης των συστατικών δομών του ελληνικού κράτους και θα επιζητήσει την αναγνώριση του δικαιώματος της καθολικής ψήφου, η δολοφονία του και η εγκαθίδρυση της αντιβασίλειας θα οδηγήσουν στη δημιουργία ενός κρατικού σχήματος με 'ακραιφνώς μεταπρατικό χαρακτήρα' (Γιανναράς 2001: 110).

---

4. Βλ. Greece GDP Per Capita 1960-2022, Macrotrends, <https://www.macrotrends.net/countries/GRC/greece/gdp-per-capita>

Τρίτον, και σε συνέχεια της ανωτέρω περιγραφής, επαληθεύεται πραγματολογικά ότι η απουσία των ανοιχτών θεσμών μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και η κατάργηση των ελληνικών κοινών με τον νόμο της αντιβασιλείας περί συστάσεως των δήμων, θα δημιουργήσουν τις θεμελιώδεις συνθήκες για την εγκαθίδρυση πελατειακών δικτύων από τα πολιτικά κόμματα (Τσιριγώτης 2018).

Συμπερασματικά τα τρία δεινά της ελληνικής πολιτικής ζωής συνίστανται στον κομματικό πατερναλισμό (κομματοκρατία) με αποτέλεσμα την απόλυτη κυριαρχία των κομμάτων εξουσίας στη διαδικασία άρθρωσης της δημόσιας πολιτικής, στις πελατειακές σχέσεις, όπου τα ιδιωτικά συμφέροντα ασκούν επιρροή ως πελάτες των κυρίαρχων πολιτικών κομμάτων και στα φαινόμενα διαφθοράς/διαπλοκής της δημόσιας πολιτικής. Ως εκ τούτου στο ελληνικό κράτος δεν άρχουν οι άριστοι, αυτοί δηλαδή που αποσκοπούν στο άριστο για την κοινωνία τους, αλλά οι ολίγοι, οι αποβλέποντας στο ίδιο πολιτικο-οικονομικό συμφέρον, ακυρώνοντας το κοινό-δημόσιο συμφέρον των πολιτών και συνιστώντας θεσμική παρέκβαση της ορθής πολιτείας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Afonso, A., Zartaloudis, S. & Papadopoulos, Y. (2015). 'How party linkages shape austerity politics: clientelism and fiscal adjustment in Greece and Portugal during the Eurozone crisis', *Journal of European Public Policy*, 22(3): 315-334.
- Βρυώνης Β. (2020) “Λεφτά υπάρχουν”: Όταν ο ΓΑΠ εκστόμισε την πλέον εμβληματική ατάκα της δεκαετούς κρίσης’, ΤΑ ΝΕΑ (tanea.gr) [πρόσβαση 03.01. 2022].
- Bustikova, L., & Corduneanu-Huci, C. (2017). 'Patronage, Trust, and State Capacity: The Historical Trajectories of Clientelism', *World Politics*, 69 (2): 277-326.
- Carney, C.P. (1989). 'International patron-client relationships: A conceptual framework', *Studies in Comparative International Development*, 24(2): 42-55.
- Γιανναράς, Χ. (2001). *Πολιτιστική διπλωματία*. Αθήνα: Ίκαρος.

- Γιανναράς, Χ. (2007). *Κομματοκρατία. Όταν οι πολίτες υπερωφρίζουν τη λεηλασία της ζωής τους*. Αθήνα: Πατάκης.
- Γκιόκας, Δ. (2019). '104.400 προσλήψεις στο δημόσιο επί ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ'. *Capital* [πρόσβαση 20.12.2021].
- Δελεβεργός Δ. (2019). 'Το μεγάλο ρουσφέτι με τα αυθαίρετα σε δάση και δασικές εκτάσεις', *Capital* [πρόσβαση 23.10.2021].
- Dimitrakopoulos, D. (2001). 'Learning and Steering: Changing Implementation Patterns and the Greek Central Government', *Journal of European Public Policy*, 8 (4): 604-622.
- Eisenstadt, S.N. & Roniger, L. (1984). *Patrons, Clients and Friends: Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fishman, R. (2016). 'Rethinking Dimensions of Democracy for Empirical Analysis: Authenticity, Quality, Depth and Consolidation', *Annual Review of Political Science*, 19 (1): 289-309
- Graziano, L. (1976). 'A Conceptual Framework for the Study of Clientelistic Behavior', *European Journal of Political Research*, 4 (2):149-74.
- Hicken, A. (2011). 'Clientelism', *Annual Review of Political Science*, 14 (1): 289-310.
- HuffPostGreece* (2015). 'Πόσο συμμετέχουν οι Ευρωπαίοι στις βουλευτικές εκλογές. Τα ποσοστά ανά χώρα της ΕΕ', *HuffPostGreece* [πρόσβαση 04.01.2022].
- in.gr* (2012). "'Εγώ ήμουν ο αρχιτέκτονας του αντιμνημονίου" λέει ο Αντώνης Σαμαράς', διαδικτυακή συνέντευξη, *in.gr* [πρόσβαση 03.01.2022].
- Kaplanoglou, G. & Rapanos, V.T. (2013). 'Tax and trust: The fiscal crisis in Greece', *South European Society and Politics*, 18(3): 283-304.
- Katsimi, M. & Moutos, T. (2010). 'EMU and the Greek crisis: The political-economy perspective', *European Journal of Political Economy*, 26(4): 568-576.
- Keefer, P. & Vlaicu, R. (2008). 'Democracy, Credibility and Clientelism', *Journal of Law, Economics and Organization*, 24 (2): 371-406.
- Kitschelt, H. (2000). 'Linkages between Citizens and Politicians in Democratic Polities', *Comparative Political Studies*, 33(6/7): 845-879.

- Kitschelt, H. & Kselman, D.M. (2013). 'Economic Development, Democratic Experience, and Political Parties' Linkage Strategies', *Comparative Political Studies*, 46 (11): 1453-84.
- Kitschelt, H. & Wilkinson, S. (2007). *Patrons, Clients and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. New York, N.Y.: Cambridge University Press.
- Kitschelt, H. & Wilkinson, S.I. (2007a). 'Citizen-politician linkages: an introduction.' In H. Kitschelt & S.I. Wilkinson (eds), *Patrons, Clients, and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Kitschelt, H. & Wilkinson, S.I. (2007b). 'A research agenda for the study of citizen-politician linkages and democratic accountability.' In H. Kitschelt & S.I. Wilkinson (eds), *Patrons, Clients, and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Κονδύλης, Π. (1997). *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κοντογιώργης, Γ. (1985). *Πολιτικό σύστημα και πολιτική*. Αθήνα: Πολύτυπο.
- Κοντογιώργης, Γ. (2001). *Νεοτερικότητα και πρόοδος*. Αθήνα: Κάκτος.
- Κοντογιώργης, Γ. (2012). *Κομματοκρατία και δυναστικό κράτος*. Αθήνα: Πατάκης
- Κοντογιώργης, Γ. (2014). *Οι ολιγάρχες*. Αθήνα: Πατάκης.
- Κοροβίνης, Ε. (2008). *Η νεοελληνική φαυλοκρατία*. Αθήνα: Αρμός.
- Lemarchand, R. & Legg, K. (1972). 'Political Clientelism and Development. A Preliminary Analysis', *Comparative Politics*, 4 (2): 149-178.
- Λιάλιος, Γ. (2017). 'Κτηματολόγιο: 22 χρόνια με προβλήματα και συνεχείς κακές επιλογές', *kathimerini.gr* [πρόσβαση 23.10.2024].
- Lyrantzis, C. (1984), 'Political parties in post-junta Greece: a case of bureaucratic clientelism', *West European Politics*, 7(2): 99-118.
- Manolopoulos, J. (2011). *Greece's Odious Debt: The Looting of the Hellenic Republic by the Euro, the Political Elite and the Investment Community*. London & New York: Anthem Press.
- Maris, G. (2020). 'National Sovereignty, European Integration and Domination in the Eurozone.' *European Review*, 28(2): 225-237. doi:10.1017/S10627987 19000437

- Maris, G. & Flouros, F. (2022). 'Economic crisis, COVID-19 pandemic, and the Greek model of capitalism,' *Evolutionary and Institutional Economics Review*, 19 (1):469-484.
- Maris, G. & Manoli, P. (2022). 'Greece, Germany and the Eurozone Crisis: Preferences, Strategies and Power Asymmetry.' *German Politics*, 31(2): 281-301. doi:10.1080/09644008.2022.2026928
- Maris, G. & Sklias, P. (2020). 'European integration and asymmetric power: dynamics and change in the EMU.' *European Politics and Society*, 21(5): 634-649. doi:10.1080/23745118.2019.1710998
- Maris, G., Sklias, P. & Maravegias, N. (2022). 'The political economy of the Greek economic crisis in 2020.' *European Politics and Society*, 23(4): 447-467. doi:10.1080/23745118.2021.1895552
- Medina, L.F. & Stokes, S. (2007). 'Monopoly and monitoring: an approach to political clientelism'. In H. Kitschelt & S. Wilkinson (eds), *Patrons, Clients and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*, Cambridge: Cambridge University Press, 68-83.
- Μουζέλης, Ν. (1987). *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Newsroom, (2019). Στο 44% η αποχή. Το μεγαλύτερο ποσοστό από τη μεταπολίτευση, *kathimerini.gr* [πρόσβαση 04.01.2022]
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Pagoulatos, G. & Triantopoulos, C. (2009). 'The return of the Greek patient: Greece and the 2008 global financial crisis', *South European Society and Politics*, 14 (1): 35-54.
- Παπαβλασόπουλος, Ε. (2004). 'Οι μεταμορφώσεις της πολιτικής πατρωνίας: από τα τοπικά δίκτυα στην "πολιτική μηχανή"'. *πελατειακες σχεσεις.doc* (live.com) [πρόσβαση 15.11.2021].
- Παπαγιάννης Κ. (2021) 'Κυβέρνηση Μητσοτάκη. Έβρεξε πάλι τροπολογίες, ρουσφέτια και δωράκια'. *Η Αυγή* (avgι.gr) [πρόσβαση 23.10.2021].
- Παπαδόπουλος Δ. & Λουλούδης Λ. (2002). 'Η σιωπή των πολιτών, περί της κοινωνικής ανοχής των δικτύων διαπλοκής στην Ελλάδα (1989-2000)', στο Συλλογικό, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στην σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 138-165.

- Papadoulis, K. (2006). 'Clientelism, corruption and patronage in Greece: a public administration approach', *Teaching Public Administration*, 26 (1): 13-24.
- Pappas, T. (2009). 'Patrons against partisans: the politics of patronage in mass ideological parties', *Party Politics*, 15(3): 315-334.
- Piattoni, S. (ed.) (2001a). *Clientelism, Interests, and Democratic Representation: The European Experience in Historical and Comparative Perspective*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Piattoni, S. (2001b). 'Clientelism in historical and comparative perspective', in S. Piattoni (ed.), *Clientelism, Interests, and Democratic Representation: the European Experience in Historical and Comparative Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 1-30.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge: Harvard University Press.
- Remmer, K., L. (2007). 'The Political Economy of Patronage: Expenditure Patterns in the Argentine Provinces, 1983-2003', *Journal of Politics*, 69 (2): 363-77.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2011). 'Οικονομική κρίση και κρατική παρέμβαση: η ιστορία των προβληματικών επιχειρήσεων', στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Διόνικος, 143-189.
- Scott, J. (1972) 'Patron-client politics and political change in Southeast Asia', *American Political Science Review* 66(1): 91-113.
- Sklias, P. & Maris, G. (2013). The Political Dimension of the Greek Financial Crisis, *Perspectives on European Politics and Society*, 14 (1): 144-164.
- Sotiropoulos, D., A. (2018). *The Backsliding of Democracy in Today's Greece*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Sotiropoulos, D. (1996). *Populism and Bureaucracy: The Case of Greece under PASOK, 1981-1989*. Notre Dame & London: University of Notre Dame Press.
- Sotiropoulos, D. & Bourikos, D. (2002), 'Ministerial Elites in Greece, 1843-2001: A Synthesis of Old Sources and New Data', *South-European Society and Politics*, 7 (2):153-204.
- Stokes, S. (2007) 'Political clientelism' In C. Bois & S. Stokes (eds), *The Oxford Handbook of Political Science*, Oxford: Oxford University Press, 602-627.

- To Βήμα* Online (2019). 'Εθνικές εκλογές 2019: Σε ποσοστό ρεκόρ η αποχή', *tovima.gr* [πρόσβαση 04.01.2022]
- Τότσικας Α. (2015). 'Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος (1897-1978). 81 χρόνια υποτέλειας και εξάρτησης', *Αργολική βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού*, <https://argolikivivliothiki.gr/2015/01/16/81-years-of-subordination-and-dependence/> [πρόσβαση 05.05.2022]
- Trantidis, A. (2015). 'Clientelism and the classification of dominant party systems', *Democratization*, 22 (1): 113-133.
- Trantidis, A. (2016). 'Clientelism and economic policy: hybrid characteristics of collective action in Greece', *Journal of European Public Policy*, 23(10): 1460-1480.
- Τραντίδης Α. (2019). 'Τι είναι το πελατειακό σύστημα και γιατί θα πρέπει να μας απασχολεί', *liberal.gr*, <https://www.liberal.gr/think-tanks/ti-einai-to-pelateiako-sustima-kai-giati-tha-prepei-na-mas-apascholei/270724> [πρόσβαση 23.10.2021]
- Tsampra, M.F. & Chatzimichailidou G. T. (2016). 'The Growth of Employment in the Greek Public Sector from EU Accession to the Support Mechanism.' In S.A. Roukanas & P.G. Sklias (eds), *The Greek Political Economy, 2000-2015*, Delft: Eburon, 213-240.
- Τσιριγώτης, Δ. (2018). 'Από την "αριστοκρατία" στην "κωλλετοκρατία"-κομματοκρατία. Μια κριτική αποτίμηση της ενδημικής παθογένειας του ελληνικού πολιτικού συστήματος'. *Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Πολιτικής Φιλοσοφίας. Τίτλος: Τι δεῖ τὸ κύριον εἶναι τῆς πόλεως; 'Ποια πρέπει να είναι η κυρίαρχη εξουσία της πολιτείας;'*. Καβάλα, ΛΟΓΙΑ/LOGIA.
- Tsirigotis, D. (2019). 'The Greek puzzle: A socio-political analysis of the current Greek crisis', *International Area Studies Review*, 22 (2): 148-167.
- Χαραλάμπης, Δ. (1989). *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός*. Αθήνα: Εξάντας.
- Wantchekon, L. (2003). 'Clientelism and Voting Behavior: Evidence From a Field Experiment in Benin', *World Politics*, 55 (3): 399-422.
- Zestos, G.K. (2016). *The Global Financial Crisis: From US Subprime Mortgages to European*. New York: Routledge.

ABSTRACT

Dionysios Tsirigotis

From the state of Demos to the client state.

A political interpretation of the Greek question during
the period of the economic crisis, 2010-2020

The subject matter of the current study refers to the analysis-interpretation of the socio-political causes of the Greek political-economic crisis in between 2010-2020. Inspired by the initial principles of the Greek state establishment, which was called upon to operate within the framework of the modern political rule including the imposition-application of the Bavarian model of socio-political and economic organization, we will demonstrate the axial cause of the political-state malformation and functional inadequacy. The cause in question consists in the abolition of the fundamental characteristics of Hellenism; i.e. the organization of citizens in a self-governing municipality, resulting from the appropriation of political power-state by the political parties. Therefore, Greece's long-standing structural weaknesses, such as the lack of economic competitiveness and the relevant fiscal mismanagement, are not the root causes of the comparative crisis, but they shape the context in which the Greek state is organized-operated. In this regard, the central working assumption is oriented to whether and to what extent the establishment of clientelistic networks by the parties monopolizing power, represents their major strategy for their ascension to the government by creating "party armies" and contributes to the inability to fulfill the elementary social needs. Through the case study of the contemporary Greek economic and political crisis, the root causes of the birth and upbringing of patronage networks are investigated and their causes are recorded.